

ANTROPOMORFİZM VE GÜNÜMÜZ EHL-İ SÜNNET ANLAYIŞINA ETKİLERİ*

ANTHROPOMORPHISM AND IT'S EFFECTS TO TODAY'S AHL-AL-SUNNAH

Abdussamet VARLI**

Öz

İnsanoğlunun ilk inanç savrulmalarından birinin, tanrının insan-biçiminde tahayyül edilip anlamlandırılması denilebilecek olan antropomorfist anlayış olduğu iddia edilebilir. İnsanın, ilahi bilgiden uzaklaşarak kendi yaşamış olduğu somut dünya içerisinde tanrısını anlamlandırma çabasının bir sonucu olan antropomorfik anlayış, İslam devletinin sınırlarının genişlemesiyle karşılaşmış olduğu yeni kültürler içerisinde belli dönemlerde etkisini hissettirmiştir. Bunun farklı sebepleri olsa da bunlar içerisinde en önemlileri, karşılaşılan bu kültürlerin eski inanç sistemleri ve Arap dili ve Kur'an'ın belagat ve feshat inceliklerinin tam olarak bilinmemesi olarak sıralanabilir. Tarihi seyir içerisinde belli dönemlerde etkisini gösteren bu akımın, farklı şekillerde de olsa günümüz İslam dünyasında varlığından bahsetmek mümkün görünmektedir. Neo-selefilik şeklinde de tabir edilebilecek temelini hicri II. asırdaki fikirlerden alan bu anlayış, İbn Teymiyye'den (ö. 728/1328) sonra sistematik hale gelmiş ve bu gün Arap dünyası ve onların etki alanlarında varlığını devam ettirmektedir. Bu makale bu anlayışların ortaya çıkış şartlarını, gelişmelerini ve günümüze etkilerini konu almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Antropomorfizm, Teşbih, Tecsim, Ehl-i Sünnet.

Abstract

It can be argued that one of the mankind's first faith crisis is the anthropomorphist understanding, which can be defined as the imagination of God in human form. Anthropomorphic understanding, which is the result of an attempt by the man to move away from divine knowledge and to understand god within the concrete world he lives in, has felt its impact in certain periods while the expansion of the borders of the Islamic state especially by encountering new cultures. Although there are different reasons for this contagion, the most important among them, are the lack of precise knowledge about the Arabic language, and the rhetoric and fluency of Qur'an. It is possible to talk about the existence of this approach which shows its effect in certain periods in the historical course, even in different forms in today's Islamic world. This understanding, which can also be describes as Neo-salafism goes back to the Hijri second century became systematic after Ibn Taymiyyah and continues to exist in the Arab world and in their spheres of influence. This article deals with the emergence, development and impact of these approaches.

Keywords: Commentary, Anthropomorphism, Comparison, Embodying, Ahl-Al-Sunnah.

Giriş

İnsanoğlunun temel yaratılış kodlarından en önemlisi hiç şüphesiz aşkın bir yaratıcıya olan ihtiyacıdır. Fıtrata yerleştirilmiş olan bu gereksinim sebebiyle ilk insan bir peygamber olarak vazifelendirilmiş ve ademoğlunun bu en temel ihtiyacının doğru bir kaynaktan öğrenilip, aynı doğrulukta hayatını yönlendirmesi sağlanmıştır. Ancak farklı çevresel etkenler ve zamanın ilerlemesiyle, ilahi kaynaklı bu inanışta birbirinden farklı birçok sapmalar meydana gelmiştir. Tanrıya duyulan ihtiyacın değişmezliği sebebiyle asli yaratıcı, ya olduğundan farklı şekillerde resmedilmiş veya yeri tamamen farklı tanrılarla doldurulmaya çalışılmıştır.

Varlık aleminin bir parçası olan ve bu alemi kendi penceresinden bakmak suretiyle anlamlandırmaya çalışan insan, göremediği, dokunamadığı varlıklardan sürekli çekinmiş ve onlardan gelebilecek muhtemel sıkıntıları def edebilmek için farklı birçok yöntem geliştirmiştir. Fıtraten varlığını hissettiği, inkar edemediği ve kendisini onun karşısında emniyette hissedemediği ilah inanışı, bu hiyerarşi içerisinde en üstte yer ala gelmiştir. Farklı topluluklarda değişik şekillerde tasvir edilen ve kendisine inanılan tanrı, İslamla karşılaşan toplulukların bazılarında ve Arap topluluklarının kendi eski inanışlarının, İslam sonrası revize edilmesi neticesinde insan-biçimci bir şekle dönüşmüştür. Kendi bakış açısıyla eşyayı tanımlayan insan, eski tanrı inanışıyla yeni karşılaşmış olduğu Allah inancını sentezlemek suretiyle, insan şeklinde, kendi organları ve duygularına sahip yeni bir ilah anlayışı ortaya koymuştur.

* Bu makale 30.11.2018 tarihinde tamamlanmış olan "Râzi'nin Tefsirinde Antropomorfik Yaklaşımlara Reddiyeleri" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır./ This article is extracted from my doctorate dissertation entitled "Rejection of Anthropomorphich understanding in Razi's Commentary" PhD Dissertation, Bayburt University, Bayburt/Turkey, 2018)

** Dr. Öğr. Gör., Bayburt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, E-mail: avarli@bayburt.edu.tr

Antropomorfizm olarak tabir edilen ve İslam medeniyeti içerisinde teşbih ve tecsim şeklinde ifadesini bulan bu anlayış, ortaya çıkmış olduğu hicri II. asırdan itibaren İslam ulemasının tepkisini çekmiş ve her dönemde sert eleştirilerle, İslam dünyasında ortaya çıkarabileceği hasarlar minimize edile gelmiştir. Allah'ın sıfatları bağlamında ortaya çıkan bu tartışmalar bir yönüyle günümüz İslam dünyasında da modern selefilik akımlarıyla varlığını çok da hissettirmeden devam ettirmiştir. İbn Teymiyye'nin öncülüğünü yapmış olduğu ve bu makalede detayları verilecek olan anlayış, günümüzde kendi dışındaki İslami oluşumları rahatlıkla tekfir edebilecek bakış açısıyla geniş bir coğrafyada etkisini hissettirmektedir.

1. Antropomorfik Anlayışın Tarihi gelişimi

Anthropomorfizm¹; Yunanca insan anlamına gelen "anthropos" ve biçim anlamına gelen "morphe" kelimelerinden türetilmiş ve kısaca âdemperestlik şeklinde tabir olunabilecek bir kelimedir (Cevizci, 1999, 63). İslâm literatüründe teşbih kavramına denk gelen antropomorfizm tabiri, ruhi varlıkların fiziki biçimde, özellikle de insan biçiminde tanımlanmasını veya insana ait özelliklerin mabuda aktarılmasını ifade etmektedir (Schimmel, 1999, 284; Harman, 2011, XXXX/ 560). Antropomorfizm; insana ait özelliklerin insan dışındaki varlıklara yüklenmesini anlatmak için kullanıldığı gibi, aynı zamanda inanılan mabud ve tabiatüstü güçlerin insan şeklinde tasavvurlarını dile getirmek için de kullanılmaktadır (Cevizci, 1999, 63).

Felsefî bir terim olarak ise antropomorfizm; ilahı/mabudu, insan şeklinde ve insanın sahip olduğu vasıflara sahip bir şahsiyet olarak düşünmektir (Bolay, ts., 21). Bu tanımlamalar neticesinde antropomorfizm için, ilah(lar)a, insanın ya şeklinin, ya niteliklerinin ya da duygularının atfedilmesi şeklinde üç temel ekseninin olduğu söylenilebilir (Ayğın, 2016, 85). İnsan-biçimcilik denilebilecek bu anlayışın, tarihin en erken dönemlerinden itibaren birçok kültürde görüldüğü (Harman, 2011, XXXX/ 561) ve tarihi seyir içerisinde varlığını sürekli olarak farklı biçimlerde sürdürmüş olduğu bir gerçektir.

İnsanoğlunun var oluşundan itibaren, ilahların insan veya hayvana benzetilerek tasavvur edilmesini veya tanrının insani özelliklerle vafedilmesini ifade eden ve antropomorfizm tabiriyle ifade olunan yaklaşımın izlerini, İslâm öncesi inançlarda bulmak mümkündür (Doğan, 2012, 6). Bu bağlamda din anlayışındaki ihtilaf ve farklılaşmaların insanoğlunun vahye ilk muhatap olduğu dönemlerden beri var olduğunun düşünülmesi mümkün görülmektedir (Doğan, 2012, 6).

Eski Mısır dinlerinde insanlar ilahlarını, korktukları ve ürktükleri fil, aslan, yılan, boğa vs. gibi hayvanlara benzetmiş, ilahlarının çoğu hayvan başları şeklinde tasvir edilmiştir (Schimmel, 1999, 18). Bunun yanında Kur'an'da da ifade edildiği şekliyle (Naziât, 79/24), eski Mısır Firavunları, toplum tarafından ilah olarak kabul edilmişlerdir (Dalkıran, 2004, 53). İlahların hayvan şeklinde tasvir edilmesine eski Yunan kültüründe ve başka inanışlarda da rastlamak mümkündür (Schimmel, 1999, 58, 61). Hz. Âdem sonrasında ilk toplumların dini inanışlarını tahrifleri neticesinde, insanların bu dünyayı yaratan, Yüce bir Yaratıcı ilahın varlığına inandığı ve bu ilahın yaşlı bir baba veya bir ihtiyar şeklinde temsil edildiği iddia edilir.² Bu topluluklar, sakin ve yaratıcı baba ilahın altında bulunan, daha çok korkulan ve teskin edilmek ve şerlerinden emin olunmak için tapılan ve kendilerine ikramda bulunulması gereken ilahlardan oluşan politeist/çok tanrıcılı bir inanca sahip idiler (Schimmel, 1999, 21).

Erken dönemlerden itibaren insanların inanmış olduğu gerek yüce tanrının, gerekse diğer tanrıların insan şeklinde tasvir edilmesi birçok kültür ve dinde bulunmaktadır (Harman, 2011, XXXX/ 561). Bu insan biçimci inanışların en fazla kendini göstermiş olduğu kültürlerden birisi daha sonraları Hristiyanlığın kendisiyle yoğrulmuş olduğu Yunan kültürüdür (Ayğın, 2016, 86; Ögmiş, 2009, 150, 151). Hatta antropomorfizm denilince akla ilk gelen inanç sisteminin eski Yunan inancı olduğu rahatlıkla söylenilebilir (Dalkıran, 2004, 52). Yunan tanrılarının, şekilsel bakımdan insana benzemeleri yanında, duygusal olarak da öfkelenen, sevinen, acı ve kin duyan, zina yapan ve aldatan ilahlar şeklinde inanılmaları (Schimmel, 1999, 66), ilah tasavvurunun ilkel toplumlardaki antropomorfizm inancını göstermesi açısından dikkat çekicidir. Eski Yunan dinlerinde, büyük kahramanlıkları olan insanlar, ölümlerinden sonra tanrılaştırılarak "Heros" ismini almışlar ve yarı ilah sayılmışlardır (Schimmel, 1999, 66). Bu inanç sisteminde, gök ve nur ilahı kabul edilen "Zeus" (Zeus), Zeus'un kızı olan "Atena", hastalıkları ve suçları bağışlayan "Apollon" gibi birçok ilah mevcuttur (Schimmel, 1999, 60, 61).

¹ Bu kelimenin asıl kullanımı "Anthropomorphism" şeklindedir. Bk. Cevizci, 1999, 63; Kelimede var olan "t" harfinden sonra gelen "h" harfi peltek bir şekilde okunmasını ifade etmektedir. Bu duruma işaretten konunun başlığında orijinal kullanımı verilecek olsa da, ilerleyen bölümlerde bu kelime "antropomorfizm" şeklinde Türkçe dil yapısına uygun olarak kullanılacaktır.

² Wilhelm Schmidt'in monoteizm teorisine göre ise başlangıçta insanlığın inancı monoteizm idi. Âdem ve torunları monoteist olmakla birlikte, onunla Nûh arasında ve Nûh'tan sonra geçen dönemlerde politeist inançlar monoteizmden sapma şeklinde ortaya çıkmıştır. Bk. Sinanoğlu, 2010, XXXIX/ 193.

Tarihsel süreç içerisinde, eski Yunanlarda olduğu gibi Romalılarda da insan-biçimci tanrı anlayışı görülmektedir. Önceleri sadece ölen imparatorlara tanrılık kisvesi giydirilirken daha sonra yaşayan imparatorların da ilah kabul edilmesiyle (Dalkıran, 2004, 53), antropomorfik anlayış büsbütün bu kültüre de nüfuz etmiştir.

İlkel dinlerin yanı sıra Yahudi ve Hristiyanlıkta da teşbihi anlatımının var olduğu görülmektedir. Yahudi kutsal metinlerinde antropomorfik ifadelerin varlığı azımsanamayacak derecede fazladır. Fakat bu tür kullanımların mecazî olarak anlaşılması gerektiğini de ifade edenler olmuştur (Harman, 2013, 204; Dalkıran, 2004, 57). Tanah metninde teccîmi çağrıştıran ifadelerle, yine putperestliği reddeden diğer cümlelerin penceresinden bakıldığında, bu ifadelerin hakiki anlamlarıyla alınmalarının pek de mümkün olmadığı görülecektir. Örnek olması açısından şu pasaj verilebilir:

“Rab Horev’de ateşin içinden size seslendiği gün hiçbir suret görmediniz. Bu nedenle kendinize çok dikkat edin, Öyle ki, kendiniz için erkek ya da kadın, yerde yaşayan hayvan veya gökte uçan kuş, küçük kara hayvanı ya da aşağıda suda yaşayan balık suretinde, heykel biçiminde put yaparak yoldan sapmayasınız. Gözlerinizi göklere kaldırıp güneşi, ayı, yıldızları görünce sakın aldanmayın, eğilip onlara tapmayın (Tesniye 4/15-19).”

Yahudiliğin putperestliği reddeden bu tutumuna rağmen, zaman içerisinde bu anlayış, yerini Tevrat’ta geçmekte olan ifadeler sebebiyle koyu bir antropomorfizme bırakmıştır. Tevrat’ta tanrının yüzü (Tekvin 32/30; Tesniye 5/4; Hezekiel 20/35), gözü (Tesniye 11/12; Mezmurlar 11/4, 33/18), ağız (Tesniye 8/3; Meseller 2/6; İşaya 1/20; Yeremya 9/12), kolları (Çıkış 15/16; Tesniye 5/15; Mezmurlar 7/16), elleri (Çıkış 7/4; Mezmurlar 8/7), parmakları (Çıkış 31/18), ayakları (Mezmurlar 132/7) gibi fiziki yönlerine işaret eden cümleler çokça yer almaktadır. Ayrıca tanrının insana ait niteliklerle anlatılması Tanah’ta fazlaca kendine yer bulmaktadır. Tanrının konuşması (Tekvin 8/15), işitmesi (Tekvin 16/11; Mezmurlar 10/17), dokunması (Yeremya 1/9), tahtta oturması (İşaya 6/1; Mezmurlar 47/9), yürümesi (Tekvin 3/8; Levililer 26/12), yere inip göğe çıkması (Tekvin 11/5, 18/21, 17/22; Çıkış 19/18), gülmesi (Mezmurlar 2/4), uyuması (Mezmurlar 44/24), savaşması (Çıkış 14/14-25), sevinmesi (Tesniye 28/63; Nehemya 8/10; Mezmurlar 104/31), kızması (Çıkış 15/7; İşaya 9/19), pişmanlığı (Tekvin 6/6; Yeremya 18/8), acı çekmesi (Tekvin 6/6), nefret edip intikam alması (Levililer 20/23; Çıkış 32/34), kıskanması (Çıkış 20/5; Tesniye 4/24) ve usanması (Malaki 2/17) gibi daha birçok insani duygularla tasvirine rastlamak mümkündür (Ayğın, 2016, 40-42). Bu ifadeler sebebiyle Yahudilerin çoğunluğu teşbihi tanrı inancına sahiptirler. Yahudilerin çoğu, Müşebbihede olduğu gibi, cisim olmayan ve cisme hulûl etmeyen bir varlığın mevcudiyetini kabul etmezler (Râzî, 1420, XVI/ 24). Bu görüşler daha sonra ortaya çıkan bazı İslâmî fırkaları etkilemesi açısından da önem arz etmektedir.

Yahudilikte olduğu gibi Hristiyanlıkta da antropomorfik dil oldukça başvurulan bir yöntemdir. Tahrif edilmiş Hristiyanlığın dayanmış olduğu temel inancın teslis³ olması başlı başına antropomorfik bir tutumdur. Hristiyanlar tanrı inançlarının üçlü ayrım şeklindeki teslise dayanmasına karşın, kendilerinin tek tanrı inancına sahip oldukları iddiasındadırlar (Wolfson, 2001, 99; İnanlar, 2015, 79). Dördüncü İncil olarak kabul edilen ve İsa’nın ilah olduğunu ispat için yazılmış olduğu iddia edilen Yuhanna’da (Ebû Zehre, 1978, 90), O’nun gösterdiği mucizelerin ilahlığının sembolü olduğu iddia edilmektedir. Hristiyanlıktaki ruhban sınıfının, dinin nasıl anlaşılacağı ile ilgili bir yorumcular zümresine dönüşmesiyle, Tanrı’nın insana benzetilmesinin önü açılmış ve Hristiyanlık tamamen antropomorfizmin etkisi altına girmiştir (Coşkun, 2001, 29). Görüleceği üzere Hristiyanlıkta Yahudiliğin aksine, insanın tanrılaştırılması şeklinde ortaya çıkan antropomorfist bir yaklaşım mevcuttur⁴. 325 yılında toplanan İznik Konsilinde Hz. İsa’nın baba (tanrı) ile aynı öze sahip olan gerçek bir ilah olduğu karara bağlanmıştır (Dalkıran, 2004, 58). Bu karardan sonra Hristiyanlıkta putperestlik izleri daha çok kendini hissettirmeye başlamıştır.

Eski toplumların genelinde bulunan politeist/çok tanrıcılık ve antropomorfist/insan-biçimci ilah inancının, eski kuzey Arabistan toplumlarında da var olduğu söylenilebilir. Aslında monoteizmin/tek tanrıcılık⁵ simgesel varlığını temsil eden Kâbe’nin varisleri olan Hicaz Arapları arasında politeizmin var olması nasıl mümkün olmuştur? İslâmî kaynaklarda, Amr b. Luhay b. Ğâlûse b. Amr b. Âmir isimli Arap kabile reislerinden olan ve ne zaman yaşamış olduğu tam olarak tespit edilememiş kişinin, kabilesiyle Mekke’ye gelip Kâbe’nin emirliğini üstlenmesinden sonra putperestliğin bu bölgeye geldiği kabul edilir

³ Hristiyan bilginleri teslis inancını ateş örneğiyle açıklamayı uygun görürler. Buna göre asıl ateş Tanrı’dır (baba), bu ateşin ışığı İsa (oğul), ateşin sıcaklığı ise Ruhu’l-Kudûs’tür. (İnanlar, 2015, 79, 80)

⁴ Yahudiler için; ‘Üzeyr Allah’ın oğludur’ demek suretiyle, İnsanı Allah’a benzetmeleri söz konusudur. Fakat bu durumun Yahudilerin tamamı için söz konusu olmadığı, onlardan Finhas adında bir kimse ve etrafındakilerin söylemi olduğu rivayet edilir. (Taberî, 2000, XIV/ 201)

⁵ İnsanoğlunun ilk dinî inancının tek tanrı olduğunu savunan teori (Tümer, 1994, IX/ 317).

(Râzî, 1420, II/ 346; Şehristânî, ts., III/ 77). Amr, Şam bölgesinde bulunan Belka şehrine yapmış olduğu bir seyahat esnasında, putlara tapan Amalika kabilesini görmüş, onlara putların ne işe yaradığını sormuş, almış olduğu; “bunlar bizim ilahlarımızdır, onlardan yardım isteriz, yardım ederler, yağmur isteriz, gönderirler, şifa isteriz şifa verirler,” cevabı üzerine, bu putlara tapma işini benimsemiş, Mekke’ye dönüşünde putlardan bir kaçını beraberinde getirmesiyle, politeizmin Arap toplumuna girdiği ve yayıldığı rivayet edilmiştir (Şehristânî, ts., III/ 77, 78; Gündüz, 1998, 305). Bu yayılmanın neticesinde Araplardan her kabile bir put edinmiş ve onlara tapmıştır. Kelb kabilesinin “Vedd”, Huzeyl kabilesinin “Suvay”, Mezheçliler’in “Ye’uk”, Himyerliler’in “Nesr”, Sakif kabilesinin “Lat”, Hazreçliler’in “Menat”, Kinaneliler’in “Uzza” diye isimlendirdikleri putları mevcuttur (Râzî, 1420, II/ 346).

İnsanlık tarihi içerisinde putperestliğin ve antropomorfist anlayışların, akla aykırı olarak her dönemde artmış olmasının birçok sebebi vardır. Aslında akıl, mecburi olarak taş, ağaç veya herhangi ilahlaştırılan bir cismin, yeri, göğü ve canlıları yaratamayacağını idrak etmektedir. Akıl zıttına putperestliğin artması hususunda âlimler bazı fikirler ortaya atmışlardır. Râzî’nin tefsirinde birkaç maddede toparlanmış olduğu olasılıklar şunlardır:

1. Çin ve Hindistan bölgesindeki insanlar, Allah ve meleklerin var olduğuna inanıyor ve gökyüzünün arada olması sebebiyle onların kendilerini göremediklerini zannediyorlardı. Bu sebeple ilah ve melek olarak tahayyül ettikleri güzel şekiller yapıp onlara ibadet etmek suretiyle aradaki engelleri aşabileceklerine inanıyorlardı (Râzî, 1420, II/ 345).

2. Tarihte insanoğlunun büyük bir kısmı gök cisimlerine, ilah veya ilahın temsilcileri olarak inanmış, onların dünyadaki güzel ve kötü olayların belirleyicisi olduklarını kabul etmiş ve çoğu zaman görünmemeleri sebebiyle onlara ait heykelcikler edinerek onlara ibadet etmişlerdir (Râzî, 1420, II/ 345).

3. Sihirbazların, bela def etme, mutlu olma vaadiyle yapmış oldukları çok uzun süreli tılsımlara hürmette bulunuluyorken aradan geçen uzun süre sebebiyle bu tılsımlar unutulmuş ortaya konulan şekillere ibadet devam etmiştir.

4. Toplumların değer vermiş oldukları insanların ölümü üzerine, kıyamette kendilerine yardım etmesi amacıyla ayette belirtilmiş olduğu suretle; هُوَ لَاءِ شَفَعَاؤُنَا عِنْدَ اللَّهِ “İşte bunlar Allah katında bizim şefaathlarımızdır” (Yunus, 10/18) diyerek onlar adına putlar yapıp bu putlara tazim gösterilmiştir. Bunun yanında yapılan putları, müminlerin kibleye dönüp ibadet etmesinde olduğu gibi, kendileri için bir mihrap yapmış, daha sonra bu ibadetler bizzat putlara secde etmeye dönüş olması da mümkündür.

5. Son olarak, insanlardan bir kısmının, bir şekilde Allah’ın yapmış oldukları putlara hulûl etmiş olduğuna inanması ve teccîmi bir anlayışın neticesinde bu putlara ibadet etmesi de ihtimal dâhilindedir (Râzî, 1420, II/ 345).

Bu maddelerden hangisi sebebiyle olursa olsun, ilahı somutlaştırmanın bir sonucu olan putperestlikle, teccîm ve teşbih arasında zihni bir yakınlık vardır. Bu nedenle teşbih ve teccîm inanışlarının ortaya çıkmasında, o toplumların kültür hafızalarında putperestliğin mevcut olması da yatmaktadır (Dalkıran, 2004, 62). Putperest toplumlar, kendi tanrılarının en büyük nur, meleklerin de küçük nurlar olduğu şeklinde bir inanışa sahip olmuşlar ve putlarını ışık şeklinde yapmışlardır (Râzî, 1420, XVIII/ 459; Râzî, 1999, II/ 17).

Kur’an’ı Kerim, müşrik Arap toplumundan bahsederken onlardaki bu antropomorfik anlayışa dikkatleri çekmiş ve farklı ayetlerde, Mekke toplumunun aslında Allah’a inandığı halde putperest inanışlarını eleştirmiştir (Ankebut, 29/61; Zümer, 39/38; Zuhuruf, 43/87). Müşrik Arapların taptıkları putlarından özellikle insan biçiminde olan; Vedd, Suva, Yağus, Yauk ve Nesr (Nuh, 71/23) putları, putperestlikle antropomorfizm arasındaki bağlantıyı gözler önüne sermektedir⁶. Yine Lât, Menât ve Uzza isimlerinde de teşbihi çağrıştıran yönler mevcuttur. Çünkü Lât ismi ilahtan, Menât ismi Mennân’dan, Uzza ismi ise Azîz’den türetilmiştir (Râzî, 1420, XV/ 417).

Yine yukarıda olduğu gibi, Kur’an-ı Kerim’de Arapların putları için: “biz bu putların âlemi yarattığını söyleyemiyoruz. Allah bize onlara tapmamızı emrettiğini düşündüğümüz için onlara ibadet ediyoruz” söylemlerine karşılık Allah Teâlâ’nın onlara cevap niteliğinde olan; مَا تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِهِ إِلَّا أَسْمَاءُ سَمَّيْتُمُوهَا أَنْتُمْ “Siz Allah’ı bırakıp; sadece sizin ve atalarınızın taktığı birtakım isimlere (düzmece ilahlara) tapıyorsunuz. Allah, onlar hakkında hiçbir delil indirmemiştir” (Yusuf, 12/40) ayetini inzal etmiş olması da, onların bu inanışını ortaya koymaktadır (Râzî, 1420, XVIII/ 459). Konumuzun esasını teşkil etmesi ve İslâm Dini içerisinde daha sonra çıkacak olan teşbih ve teccîm anlayışını beslemesi açısından bu hususun önemi açıktır.

⁶ Eski Arapların taptıkları Lat, Menat ve Uzza insan suretinde tasvir edilmemiş iseler de Allah’ın kızları olarak tanrı kabul ettikleri putlardan üç tanesi idiler. Bk. Dalkıran, 2004, 68.

1. İslâm Düşünce Geleneğinde Antropomorfist Yaklaşımlar

İslâmî kaynaklarda antropomorfizmin yerine kullanılan en temel kavram teşbih kavramıdır (Harman, 2013, 561). Teşbihî anlatım, Allah'ın kullarına hitap ederken Kitâb-ı Kerîm'de kullanmış olduğu üsluplardan biridir. Teşbih; Arapçada bir şeyin başka bir şeye benzemesi, benzetilmesi anlamındaki ş-b-h kökünden türemiştir (İbn Manzûr, 1992, XIII/ 503). Tanımdan da anlaşılacağı üzere, "teşbih"; Allah ve diğer varlıklar arasında, Müşebbihe ve Mücessimenin iddia etmiş olduğu gibi, herhangi bir benzerliği ifade etmektedir. Allah ile insanı, aynı düzlemin parçalarıymış gibi kabul edip, aralarındaki ayrımın farkına varamayan ve Allah'ı kendi ontolojik varlık anlayışlarıyla tanımlamaya çalışan bu düşünce, O'na farklı isim ve nitelikler atfetmiştir (Doğan, 2012, 5). İtikâdî ve kelâmî ekollerin teşbihe vermiş oldukları mana bazı farklılıklar taşıyor olsa da, temelde Allah'ın bir yönüyle insanlara benzetilmesi noktasında ortaklık arz etmektedir (Yavuz, 2011, XXXX/ 558). Söz konusu benzerliğe bir yönüyle inanmaya "teşbih" veya "tecsîm", buna inananlara ise "Müşebbihe" yâda "Mücessime" denilmiştir (Ayğın, 2016, 86). İslâmî anlayışı içerisinde antropomorfizmin vücut bulmuş şekli olan Müşebbihe ve Mücessime için; "Allah Teâlâ'yı, isim, sıfat veya fiillerinin ya tamamında veya bir kısmında yaratılmışlara benzetenlerdir" şeklinde tanımlamak mümkündür (Akl, 2001, 15).

İslâmî kaynaklarda antropomorfizmi ifade etme adına kullanılan kavramlardan bir diğeri olan "tecsîm"; Arapçada, insan, deve vs. gibi varlıkların aza ve bedenlerini ifade etmek manasına gelen c-s-m kökünden gelmektedir. Manası ise "bir şeyi cisimleştirmek, suretleştirmek, ona şekil atfetmek" (Zemahşerî, 1996, 59), ve böyle bir varlığın üç boyutlu olduğunu kabul etmek demektir (Üzüm, 2006, XXXI/ 449). Bu çerçevede Mücessime tabiri; Allah'a cisimlerle alakalı vasıfları atfeden fırkalar için kullanılan ortak bir tabirdir (Üzüm, 2006, XXXI/ 449). Bu tabir İslâm literatüründe teşbih ve Müşebbihe kavramlarıyla birlikte kullanılmıştır (Ayğın, 2016, 90; Üzüm, 2006, XXXI/ 449). Teşbih ve tecsîm kavramlarının ikisi de Allah'ın insan gibi tasavvur edilmesi manasında kullanılıyor olsa da, Bağdâdî; tecsîmin daha çok Allah'ın zâtı ile ilgili hususlarda, teşbihin ise daha ziyade sıfatlar ile bağlantılı olarak kullanıldığını ifade etmektedir (Bağdâdî, 1988, 216). Teşbih ve tecsîm arasında öze ait olmayan böyle bir ayrım yapmak imkan dahilindedir.

İdrak edemediğimiz sınırsız bir âlemi; içinde yaşadığımız sınırlı âlem ve sınırlı duyularla, anlaşılır biçimde ifade etmenin fevkalade bir eylem olduğu muhakkaktır. Bu bağlantıyı kurabilme adına Kur'an'ın kullanmış olduğu teşbih yöntemi, nihai hedef olan gerçek hakikatlere ulaşma yolunda, Allah'ın kullanmış olduğu ve "ahsene tefsira" (en güzel açıklama) (Furkan, 25/25) diye nitelediği ilahî bir yöntemdir.

Kendisini insanların daha iyi anlaması adına "kolaylaştırılmış" bir kitap olarak nitelemesine karşın (Kamer, 54/17; Duhan, 44/57), Kur'an'ın kullanmış olduğu teşbihî anlatım metodu, muhatapları tarafında bazen yanlış anlamlandırılabilmiştir. Nitekim Allah Teâlâ hiç bir zaman, kullarının vahyini anlamamasını murat etmemiş ve kelâmı daha iyi anlaşılсын diye teşbih gibi daha birçok edebi sanatı Kur'an'da kullanmıştır (Doğan, 2012, 9). Bu aktarım esnasında kullanılmış olan dili müşahede âleminde farklı algılayan, İslâm tarihi içerisinde sınırlı da olsa kendini gösteren fakat ekolleşemeyen antropomorfist düşünceye hâkim fırka Müşebbihe ve Mücessime'dir (Macit, 1996, 109,110). Bu iki grubun Kur'an ayetlerinden yola çıkarak oluşturmuş olduğu Allah tasavvuru, zâtı itibarıyla her insanda olduğu şekliyle organlara sahip olan bir varlık olarak belirginleşmiştir (Râzî, 1420, XII/ 395). Oysa Kur'an'ın kullanmış olduğu teşbihî dil, tenzih ve teşbih dengesini koruma odaklı bir dildir. Bu sebeple Kur'an'da Allah'ın zâtı için kullanılmış olan teşbih ifadelerinin ardısıra, olumsuz bir sıfat (selbî) getirilerek tenzihe vurgu yapılmış, insan ve Allah'ın varlık düzleminin farklılığına işaret edilmiştir (Tuğlu, 8/24, 206; Doğan, 2012, 8). Fakat bu fırkalar, Kur'an ve sünnette var olan bu tenzihi anlayışı algılayamamış ve bu lafızların zahirine takılıp antropomorfizme düşmüşlerdir (Yurdagür, 1983, 239).

Allah Teâlâ, objektif hakikatleri ifade ederken, soyut değil evrensel bir ifade tarzı kullanma adına teşbih ve temsil usulünü kullanmıştır (el-Bakara, 2/17, 18, 171; Hûd, 11/24, 42; er-Ra'd, 13/16, 19; İbrahim, 14/18, 24, 25, 26; eş-Şuârâ, 28/63; el-Ankebut, 29/41; Lokman, 31/32). Ancak Allah'ın, kitabında kendi zâtını anlatırken kullanmış olduğu teşbihî anlatım biçiminin insanlar tarafından algılanması ve anlaşılması tarihin seyri içerisinde zaman zaman bir problem olarak zuhur etmiştir. Bu problem Kur'an özelinde tarihi seyir içerisinde karşımıza çıkmış olsa da, aslında diğer ilahi kaynaklı kutsal metinlerde varlığını çok daha fazla hissettirdiği rahatlıkla söylenilebilir. Özellikle Hristiyanlar'da etkileşim içerisinde oldukları eski Yunan kültürünün belirgin etkisi oldukça fazladır⁷. Elimizdeki ilk İncil nüshalarının Yunanca olması ve mevcut Süryanice İncillerin Yunancadan tercüme edilmiş olması (Topyay, 2016, 345, 346), bu etkileşimin ne derece fazla olduğunu göstermesi açısından mühimdir. Kitap bağlamında Kitâb-ı Mukaddes ve İncil kadar olmasa da, ileride detaylarıyla değinileceği üzere, Kur'an-ı Kerim'de de bu anlayışı çağrıştıracak ifadeler mevcuttur

⁷ Eski Yunan'da politeizm hâkimdi ve ilahlar hep insan şeklinde tasvir edilmişti. (Harman, 2013, 561)

ve bu ifadeler İslâm tarihi içerisinde fetihlerin ilerlemesi ve yeni kültürlerin İslâm'la tanışmasıyla, farklı şekillerde yorumlanmıştır.

Müslümanlar Irak, Şam, Mısır gibi Arap yarımadası dışındaki toprakları fethettiğinde, kendi bölgelerinde muhatap oldukları Hristiyan ve Yahudilikten çok daha farklı, eski Yunan kültürüyle mecz olmuş ve kadim kültürlerin etkisinde kalmış bir Ehl-i Kitap bulmuşlardır (Öğmüş, 2009, 145). Kaynaklara baktığımız zaman Suriye (Şam) bölgesinin Müslümanlarca fethedildikten sonra bu bölgelerde Müslüman âlimler ve Hristiyan bilginleri arasında Allah'ın zatıyla ilgili ciddi tartışmaların olduğu görülmektedir (Wolfson, 2001, 98). Bu tartışmaların sistemli bir hale getirilip Abbasiler dönemine kadar sürdüğü de bilinmektedir (Öğmüş, 2009, 146). Bu tartışmaların yürütüldüğü çizginin İslâm dünyasında ortaya çıkan Müşebbihe ve Mücessime anlayışlarıyla örtüşüyor olması, fetih hareketlerinin bu oluşumların ortaya çıkmasında etkili olduğu tezini destekler niteliktedir.

Özellikle İran kültüründe Hz. Ömer sonrası başlayan İslâmlaşma hareketinin çok zor ve yavaş olduğu bir vakiadır. Bu kültür içerisinde İslâmî anlayış, eski Pers kültürünün dinî ve felsefî etkisi altında kalarak teşbihî bir çizgiye evrilmiştir. Müşebbihe ile İslâmî fırkaların sürekli olarak bir mücadele içerisinde olduğu, özellikle Râzî'nin yaşamış olduğu Selçuklular döneminde bu mücadelenin Pers ve Horasan bölgelerinde ivme kazanmış olduğu açıkça görülmektedir. Fars kültürü ile yoğrulmuş birçok kimse İslâm'a girdiğinde Müşebbihe ve Mücessime ekollerini tercih etmiş ve böylece Ehl-i Sünnetle bu gruplar arasında mücadeleler başlamış ve günümüze kadar da devam etmiştir. Eski inanışlarında tam olarak sınırlanmayan ve bununla beraber Kur'an'a salt sıradan bir kitap anlayışıyla yaklaşarak sadece zahirine bakan, tarihte ve günümüzde varlığını devam ettiren Arap anlayışının yanında, antropomorfist düşüncenin İslâm'a yeni girmiş Arap olmayan topluluklarda daha fazla taraftar bulması ve etki alanını daha çok genişletmiş olmasındaki önemli nedenlerden birinin, bu toplulukların Arapça dil ve üslubunu ve Kur'an'ın belagat ve fesahatindeki inceliklerini kavrayamamış olmalarının olabileceği göz ardı edilmemelidir.

Allah'ın sıfatları tartışması temelinden ortaya çıkıp bu sıfatları beşeriyete ait sıfatlar olarak algılayan ve daha sonra farklı saikler etrafında birleşen Müşebbihe fırkaları içerisinde; Hulûliyye, Muğriyye, Mansûriyye, Hişâmiyye, Yunûsiyye, Hâbitiyye (Bağdâdî, 1988, 214, 215, 216) Hakemiyye, Cevâlikiyye, Şeytâniyye, Huvâriyye (Râzî, 2008, 184, 185, 186) ve Kerrâmiyye (Bağdâdî, 1988, 217) sayılabilir. Müşebbihe ve Mücessime grupları genel olarak Allah'ın bir cisim olduğu (Cürcânî, 2015, 48), miktarının ne kadar olduğu (Eş'arî, 2005, 165), dolu mu boş mu olduğu, bir mekâna bağlı mı olduğu, yoksa mekânsız mı olduğu, O'nu taşıyıcı meleklerin mi taşıdığı yoksa arşın mı taşıdığı, Allah'ın ağır mı hafif mi olduğu, hareket edip etmediği, O'nu görmenin mümkün olup olmadığı, eli, yüzü, gözlerinin olup olmadığı (Eş'arî, 2005, 167-173), gibi hususlarda teşbih ve tecsime düşmüşlerdir⁸.

2.1. Ehl-i Sünnet Ekolü İçerisinde Teşbihin Yansımaları

2.1.1. Selefî Anlayış

Hz. Peygamber ve ilk dört halife dönemini kapsayan asrı saadet dönemi, haberi sıfatlarla ilgili herhangi bir yorumun yapılmadığı tevakkuf dönemidir. Bu dönemde Müteşabih sıfatların tartışma konusu edildiğine dair ciddi rivayetlere ulaşılamamıştır (Çelik, 1987, 157). Zira bu ayetler, ilk muhatapları tarafından cahiliye döneminin yanlış mabûd anlayışını düzeltip, yerine doğru ve gerçek ilah inancını yerleştirmeyi amaçlayan, bilgidен çok kalbe ve ruha hitap eden ayetler olarak algılanmıştır (Çelik, 1987, 155). Sahabe ve onların halkasında yetişen ilk dönem selef âlimleri, haberi sıfatların keyfiyetini araştırmadan tenzih yolunu seçmeyi tercih etmişlerdir (Şehristânî, ts., III, 77). Bu kimseler, haberi sıfatları müteşabihattan kabul etmiş ve onların açıklanması yoluna gidenleri şiddetle reddetmişlerdir⁹. Ehl-i Hadis de, haberi sıfatlar hakkında selefî görüşü benimseyerek bu sıfatları, Allah'ta var olan ve mahiyetini bilemediğimiz sıfatlar olarak kabul etmişlerdir (Koçyiğit, 1989, 138).

Mu'tezile ve Ehl-i Sünnetten bazı müellifler, düşünsel yakınlık sebebiyle eserlerinde, Ahmed b. Hanbel, İshâk b. Râheveyh, Yahya b. Ma'in (Râzî, 2008, 186), Davud b. Ali el-İsfahânî, Malik b. Enes, Mukâtil b. Süleyman¹⁰ gibi kimselerin Müşebbiheden olduklarıyla ilgili iddialara yer vermişken, diğer bir kısım

⁸ Eş'arî, eserinde Rafizîler'i teşbih hususunda altı grup olarak saymıştır. (Eş'arî, 2005, 44)

⁹ A'li 'İmrân'nun yedinci ayetini delil göstererek Allah'a uzuv isnat etmekten insanları men etmişlerdir. Hatta bu hususta "elimle yarattım" (Sad, 75) ayetini söylerken, elini veya parmağını işaret edenin eli veya parmağı kesilir diyecek kadar sert tavır almışlardır. (Şehristânî, ts., I/104)

¹⁰ Eş'arî ve İbn Hazm, Mukâtil b. Süleyman'ın Allah için perçemi olan insan suretinde olup, saçı, kanı, eti ve kemiği ve sair azaları olmasına rağmen O'nun başkasına başkasının da O'na benzemediği şeklinde görüşü olduğunu rivayet eder. (Eş'arî, 2005, 165; İbn Hazm, ts., IV/155; Cürcânî, 2015, 48)

müellifler ise onların Müşebbiheden olamayacaklarını gerekçeleriyle ifade etmişlerdir¹¹. Örneğin *Makâlât* müellifi Şehristânî, eserinde bu kimselerin Müşebbiheden olmadığını, hepsinin; “kitap ve sünnette olana iman ederiz, Allah’ın mahlûkattan hiçbir şeye benzemeyeceği hususunun kat’i şekilde belli olmasından sonra, bu noktalarda te’vîl’e başvurmayız” demiş olduklarını rivayet etmiştir (Şehristânî, ts., I, 104). Yine Şehristânî; *قَالَ يَا إِبْلِيسُ مَا مَنَعَكَ أَنْ تَسْجُدَ لِمَا خَلَقْتُ بِإِيْدِي* “Allah, “Ey İblis! Ellerimle yarattığıma saygı ile eğilmekten seni ne alıkoydu?” (Sa’d, 38/75) ayetini okurken kim ki elini veya parmağını gösterirse onun ellerinin ve parmaklarının kesileceğine hükmetmeleri sebebiyle Müşebbiheden uzak olduklarını ifade etmektedir (Şehristânî, ts., I, 104). İbn Hâzım da, Mukâtil b. Süleyman’ın Müşebbiheden olmadığı görüşünü paylaşmaktadır¹² (İbn Hâzım, ts., II, 89). İsmi zikredilen kimselerin, haberi sıfatlar hususunda, ‘zahirine iman eder batınını tasdik ederiz, biz bunların içeriğini bilmekle mükellef değiliz ve onların ilmini Allah’a havale ederiz’ demekle yetindikleri ifade edilmiştir (Şehristânî, ts., I, 104).

2. 1. 2 . Hanbelilik ve Teşbih

Yukarıda adı geçen şahıslar dışında, özellikle Ahmed b. Hanbel ve arkadaşlarının Müşebbiheden olduğu iddialarına Râzî de eserinde karşı çıkmış, onların hem ta’til ve hem de teşbihten uzak olduklarını, müteşbih ayetler hususunda susmayı tercih edip, bu ayetlere iman ettiklerini ilân ettiklerini belirtmiştir (Râzî, 2008, 186). Râzî, bu kimselerin Allah ile ilgili el, yüz, gibi ifadeler için “Bunlara inanmakla birlikte Allah’ın benzerinin olmadığı ve hiçbir şeyin O’na benzemeyeceği” görüşünü ifade etmiş olduklarını, bunun da teşbih olamayacağını ifade etmiştir (Râzî, 2008, 186). Bununla birlikte Râzî, Ahmed b. Hanbel’in yolundan gittiklerini iddia eden kendi döneminde yaşamış olan Hanbeliler ve Kerrâmîlerin, bir takım teşbihî görüşler etrafında ittifak etmiş olduklarına da eserlerinde yer vermiştir.¹³ Ahmed b. Hanbel’i tezkiye etmiş ve O’nun hakkındaki iddiaları reddetmiş olsa da Râzî, yaşamış olduğu dönemde, bölgesinde bulunan Hanbelî mezhebi mensuplarıyla çok yakın olmamış, yukarıda ifade edilmiş olduğu üzere, onları bazen Kerrâmîlere kıyaslamış, bunun yanı sıra aynı Hanbelî grupları da Râzî ile mesafelerini korumuşlardır. Safedî’nin eserinde ortaya koymuş olduğu gibi, Râzî’nin zindana atılma sebeplerinden bir tanesinin, bölgesinde yaşayan Hanbelîler’in şikâyeti olması (Safedî, 2000, IV, 176), aralarındaki iletişimi göstermesi açısından mühimdir. Râzî’nin vefatından sonra da bu bakış açısı varlığını devam ettirmiş, İbn Teymiyye, Râzî’nin düşünce ve görüşleri hakkında reddiyeler kaleme almıştır (Güven, 2010, 186).

Bu sürece baktığımızda dikkat çeken en önemli noktalardan birinin, teşbih anlayışına sahip kimselerin, diğer Ehl-i Sünnet oluşumları tarafından dışlanmış olmalarının da getirmiş olduğu sığınılacak bir liman arama gayretiyle, genel olarak kendi bölgelerindeki Hanbelî anlayışla mücadele etmediği, bu sonraki dönem Hanbelîlerinin de, teşbihî gruplara yakın durdukları hususudur. Ayrıca bölgede yaşayan Müşebbiheye yakın kişiler Sünnî mezhebinden olanlara karşı (bunların başında Gazzâlî ve Râzî gelmektedir) keskin bir mücadele verirken, Hanbelî mezhebinden olanlara karşı daha mülayim ve saygılı davranmışlardır.¹⁴ Yine bakıldığında Hanbelî mezhebine mensup olan kimselerin Müşebbihe’ye meyyal bir görüntü çizmiş oldukları görülecektir (Bausani, 2007, 443). Bu yakınlığın sebebinin Ahmed b. Hanbel ve genel selef ulemasının haberi sıfatlarla ilgili ayetlere inanıp yorumlamama yaklaşımlarının, teşbih anlayışına sahip kimselerce hoş görülmesi muhtemeldir. Günümüzde var olan neo-selefî yaklaşımların tarihsel arka planına ışık tutması açısından bu tespitlerin önemi ortadadır.

Müşebbihe ve Mücessime fırkaları, Ehl-i Sünnet anlayışına sahip olan, dönemin önde gelen ilim adamlarından Râzî ve Gazzâlî ile hayatları boyunca mücadele etmişler, bunun doğal sonucu olarak ikisi de mücadelelerini, dönemlerinde bir hayli yayılma imkânı bulmuş olan teşbih ve tecsîme düşmüş bu gruplara karşı yoğunlaştırmışlardır (Bayram, 2013, 220).

Müşebbihe ve Mücessime olarak nitelendirilen bu oluşumlar siyasî olarak Abbasî ve Selçuklu iktidarlarına her zaman mesafeli durmuş, daha çok Nizârî İsmailîlerine yakın bir duruş sergilemiş ve

¹¹ Eserinde, Mukatil b. Süleyman’ın teşbihle suçlanmasına dair kaynak bilgilerini veren Türkoğlu, buna mukabil Mukâtil’in teşbihî reddetmiş olduğuna dair kendi ifadelerine ve eserlerde yer alan tezkiyelere de yer vermektedir. (Türkoğlu, 2015, 44)

¹² Cerrahoğlu’da Günümüze ulaşan tefsirinde antropomorfist unsurlara rastlanmayışı, fırak kitaplarında O’na nispet edilen sözlerin iftira olma ihtimalinden bahisle, bu ithamların şüpheli olduğunu söylemektedir. (Cerrahoğlu, 2010, 282)

¹³ Râzî, döneminin bir kısım Hanbelîlerinin tıpkı Kerrâmîlerde olduğu şekliyle; “Allah’ın bir cismi ve mekânı olmaz ise görülmesi imkansız olur” görüşünü paylaştıklarını ifade eder. (Bk. Râzî, 2010, 381)

¹⁴ Bayram, konuyla ilgili bir olayı nakleder. Burada anlatılmak isteneni açıklama sadedinde aynen aktarılacaktır: “Müşebbihe mezhebinden olanlar eserlerinde, Hanefî’liği Hanferli, Mâlikî’liği Melkerli, Şafii’liği ise Şefarîli kelimeleri ile anmaktadırlar. Bu söylemlerin ne anlama geldiğini bir rastladığımda rahmetli Abdü’l-Fettah Ebû Gudde’ye sordum. O, ‘bu sözler o grupları alaya almak amacına yönelik olarak kullanılmışlardır’ dedi. Bu sıralamada Hanbelîlere neden yer verilmediğini sorduğumda; ‘Çünkü, Müşebbihe mezhebinde olanlar, Hanbelîleri kendilerine yakın bulmaktaydılar diye cevap verdi’ (Bk. Bayram, 2013, 220.)

Zervanizm'den¹⁵ ileri derecede etkilenmişlerdir (Bayram, 2013, 221). Teşbih düşüncesini anlama noktasında, itikadî olarak selefi anlayışa sahip olan Hanbelîler'in Allah'ın sıfatları hususundaki tasavvur ve inançları önemlidir. Onlar, Allah'ın sıfatlarının te'vil'i yönüne gitmemiş, yorum yapmadan zahiri olarak manasını kabul edilmesi gerektiğini savunmuş ve bu hususta görüş bildirmemişlerdir (Şehristânî, ts., I, 93). Allah'ın sıfatlarını te'vil etmenin caiz olmadığını ve zahirine göre anlayıp sukût etmenin gerektiğini düşünen gerçek Hanbelî anlayışla, bu sıfatları zahirine göre anlayıp sukût etmeyen ve bu konuda farklı görüşler ortaya koyan ve Allah'a cismaniyet atfeden teşbihî anlayışın birbirlerine yakın düştükleri nokta burasıdır. Râzî'nin belirtmiş olduğu gibi hiçbir teşbih anlayışı taşımamasına karşın Ahmed b. Hanbelî'i takip edenler, bölgesel etkenler ve etkileşimler sebebiyle bazı savrulmalar yaşayabilmiş, bu durum günümüze kadar etkisini hissettirmiş ve bu anlayış günümüz Arap toplumu arasında bir hayli yayılma imkanına kavuşmuştur.

Teşbihî anlayışı benimseyen Müşebbihe fırkasında olduğu gibi, Ahmed b. Hanbelî'den sonra gelen bazı Hanbelî grupları Allah'ın sıfatları konusunda ayetlerin zahirine bakmışlar, fakat teşbih fırkaları onlardan, sukût etmeyip benzetmeler yapmış olma sebebiyle ayrılmışlardır. Bunun yanı sıra Râzî, kendi döneminde yaşamış bu Hanbelî grupların Allah için cüz ve parçaları kabul etmiş olduklarını belirterek onları eleştirmektedir.¹⁶ Hatta Râzî, Allah'ın zatının parçalardan oluştuğunu kabul eden bu Hanbelîlerin, itikadî açıdan Müşebbiheden daha kötü bir durumda olduklarını söylemenin mümkün olduğu kanaatini taşımaktadır (Râzî, 1999, II, 25). Yukarıda detaylarıyla anlatılmış olan görüşler incelendiğinde, müteşabih ve haberi sıfatların ifade edildiği ayetlerin, hem Müşebbihe ve hem de bazı Hanbelîler tarafından zahiri manalarıyla anlaşıldığı görülmektedir.

Günümüz selefi düşüncesinin ekolleşme süreci dikkate alındığında bunun Ahmed b. Hanbelî ile başladığı kanaati hâkim ise de, bu oluşumun metodolojisini oluşturan İbn Teymiyye'dir (İşcan, 2009, 28-29; Tunç, 2015, 2). İbn Teymiyye, Ehl-i Sünnet alimlerinin genel kanaati açısından teşbih grupları içerisinde sayılan Kerrâmîleri, bazı görüşleri sebebiyle eleştirmesine rağmen onları Ehl-i Sünnet içerisinde kabul etmiş (Aydın, 2012, 65) ve onları katı bir antropomorfist olarak görmemiştir (Aydın, 2012, 137). İmam Râzî'nin Müşebbihe ve Mücessime ekollerinin fikirlerini eleştirmek ve görüşlerini delilleriyle çürütmek için kaleme almış olduğu "*Esâsü't-Takdîs*" adlı eserini cerh etme maksadıyla, İbn Teymiyye gayet hacimli bir eser olan "*Beyan-u Telbîsü'l-Cehmiyye*" isimli kitabını yazmış (İbn Teymiyye, 1426, I, 12, 30) ve bu eserde Râzî'yi Mu'tezilî olmakla suçlamış ve Müşebbiheyi çağrıştıracak yaklaşımlara sahip olan Dârîmî'nin görüşlerine benzer yaklaşımları, bu eserinde sergilemiştir (Güven, 2010, 186). Râzî ise, Hanbelîler'in kendi bölgesinde yaşayanlarının, Allah için cüz ve parçaları olan zatının olabileceğini kabul ettiklerini (Râzî, 1999, II, 25). ancak söz konusu olan bu zatının insanlar gibi olmadığı şeklinde, Kerrâmîler'in sonraki dönemlerdeki cisim anlayışlarıyla yaklaşık bir görüşe sahip olduklarını ifade etmiştir (Râzî, 1995, 18).

İlk dönem müelliflerinden olan ve günümüz selefiyyesinin müracaat etmiş olduğu asli kaynakları arasında kabul edilen ve İbn Teymiyye'nin eserlerinde fikirlerine çokça yer vermiş olduğu ve birçok yerde aynı duruşu paylaşmış olduğu Ebî Sa'îd Osman b. Sa'îd ed-Dârîmî'nin görüşleri de, bu değişen Hanbelî anlayışıyla teşbih akımı arasında görüş yakınlığı olduğuna işaret etmektedir.¹⁷ "*Nakzu'l-İmam Ebî Sa'îd Osman b. Sa'îd 'ale'l-Merîsiyyi'l-Cehmiyyi'l-'Anîd*" adlı, cehmî anlayışı eleştirmek için kaleme almış olduğu eserine bakıldığı zaman, müellifin bir kısım anlayışının Müşebbihenin duruşuyla örtüşmüş olduğu görülmektedir (Dârîmî, 2011, 46, 59, 71).

Dârîmî eserinde, müteşabih ayetleri ve rivayet olunan bazı hadisleri zahiri manalarıyla ele almak suretiyle Allah'ın görülebileceği, duyu organlarıyla hissedilebileceği, Allah için hareket ve nüzûlunun imkân dâhilinde olduğu, Allah'ın bir sınırı, sonu ve haddi olduğu, O'nun arşta karar kılmış ve bir mekâna sahip olduğu, ellere, duyma ve görme uzuvlarına sahip olduğu gibi Müşebbihenin iddialarının birçoğunu kabullenmiş ve savunmuştur (Dârîmî, 2011, 46, 59, 69, 70, 71). Yukarıda ifade edildiği gibi İbn Teymiyye'nin Râzî'ye reddiye olarak kaleme almış olduğu eserinin içeriğine bakıldığında da, Dârîmî'nin görüş ve düşünceleriyle benzer bilgilerin ve yorumların olması, Râzî'nin kendi döneminde var olan ve İbn Teymiyye ile sonraki dönemlere taşınmış olan bu Hanbelî anlayışa karşı rezervini korumuş olduğu, ancak Ahmed b. Hanbelî'in temsil etmiş olduğu Ehl-i Sünnet duruşunu tasvip ettiği görülecektir. İbn Teymiyye ve günümüz selefiyyesinin bir kısmının eserlerine bakıldığında, Hanbelîlik dışında kalan diğer Ehl-i Sünnet anlayışa tabi;

¹⁵ Zervanizm: Zaman, gök ve kaderin herşeyi kontrol altında tuttuğu, insanın takdir karşısında gücünün olmadığı inancına sahip Zerdüş mezhebi. (Bk. Bayram, 2013, 221.)

¹⁶ Hanbelîlerin Allah için cüz ve parçaları kabul etmeleri sebebiyle Râzî, eserinde Kerrâmîlerle birlikte bu mezhep için de "Hasımlarımız" ifadesini kullanmaktadır. Bk. Râzî, 1995, 18.

¹⁷ Esere bakıldığı zaman rahatlıkla anlaşılabilir olan bu durum, Arap alemindeki müelliflerin dikkatini de çekmiş, bu konuda eserler kaleme alınmış ve bu durum hicvedilmiştir. Bu duruma örnek olarak bk. Halife, ts., 53 vd.

Hanefî, Şafîî ve Malikî mensupları için Müşebbihe ve Mücessime tabirinin kullanılıyor olması¹⁸ da bu hususta dikkat çekilmesi gereken bir nokta olduğu kanaatindeyiz. Bunun gibi Ahmed b. Hanbel'in anlayışından uzaklaşmaları sebebiyle, henüz VI. yüzyılda yaşamış, kendisi de Hanbelî olan İmam Cevzî (ö.597/1201), nasları zahirine göre yorumlamaları ve Ahmed b. Hanbel'in yolunu bozmaları sebebiyle mezhep mensuplarını eserinde ciddi şekilde eleştirmiştir (Cevzî, 2009, 233).

SONUÇ

Sonuç olarak antropomorfist anlayış; insanların muhatap oldukları hitab-ı ilâhiden uzaklaştıkları zaman ve mekânlarda, ortaya çıkmış yanlış oluşumlardan bir tanesi olarak insanlık tarihinin ilk zamanlarından beri var olmuş ve aynı sebebe dayalı olarak belli dönemlerde de İslam kültürü içerisinde varlık göstermiştir. Günümüzde ise, tarihte olduğu gibi şii inanışa sahip kimselerde varlığını devam ettiren bu anlayış, aynı zamanda Arap toplumlarının bir kısmında da etkisini devam ettirmektedir. Başta Suudi Arabistan olmak üzere, bu devletin himayesinde bir çok bölgede etkinliğini sürdürmektedir. İslâm inanç geleneğindeki antropomorfist anlayışların gelişimine bakıldığında, bu anlayışın İslâm kültürü içerisinde yayılma alanı bulmuş olmasının nedenleri şu şekilde özetlenilebilir.

a. Ontolojik Nedenler: Varlık temelinde insan ve Allah'ın aynı düzlemi paylaşmıyor olmalarının getirmiş olduğu sorunlar, anlam ve algı karmaşası, Allah'ın insan şeklinde algılanmasının önemli sebepleri arasında yer almıştır.

b. Kur'an Lafzından Kaynaklanan Nedenler: Allah'ın Kur'an-ı inzal etmesi esnasında, muhatapların anlam ve algı dünyalarına uygun mecazi bir dil kullanmış olması önemli bir diğer etken olarak sayılabilir. Dikkat edilirse araştırmamızda belirtilmiş olduğu şekliyle bu şekilde mecazi bir dil kullanımı diğer ilâhî kitaplarda da varlığını hissettirmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken önemli noktalardan birisi; İslâmî anlayış içerisinde antropomorfik algılamalar ve yönelişlerin, genellikle Arap dünyası dışında müslümanlığı seçmiş olan bölgelerde ortaya çıkmış olmasıdır. Zira Arap dil kurallarını, Arapçanın inceliklerini, dil ve belagat kurallarını bilmeyen, onlara aşına olmamış toplulukların, Kur'an'da var olan bu mecaz dili gerçek manada kavrayamamış olmalarının bu yanlış yönelimlerinde etkili olduğu kanaatindeyiz. Her ne kadar Arap topluluklarında da bu etki varlığını hissettirmiş olsa da, onlar için de aynı yanlış düşmüş olmaktan bahsetmek mümkün görünmektedir.

c. Sosyo-Kültürel Farklılıklardan Doğan Etkenler: Gelmiş olan yeni din (İslâm), etkilemiş olduğu bölgelerde o bölgenin eski kültürüyle harmalanarak yeni bir duruş kazanmıştır. İslam inanç sistemi, Fars kültürü ve Budizm gibi köklü kültürlerle girmiş olduğu etkileşim neticesinde, bu bölgelerin kadim kültürünün izleri bazı çevrelerde varlığını devam ettirmiştir. Bunun neticesinde eski anlayışın uzantısı olan ilah algısı, İslâm kültüründe Allah hakkında antropomorfis bir inanç biçimine dönüşmüştür.

d. Önceki Din ve İnançların Etkisi: İnsanların eski inançlarında kopmalarının zor olduğu açıktır. Bu inançların evrimleşerek yeni girmiş oldukları dinlerindeki yaşamlarını bir yönüyle etkilemesi mümkündür. Bunun yanı sıra yeni kültürlerle, özellikle Şam bölgesinde eski Yunan felsefesiyle yoğrulmuş olan Yahudilik ve Hristiyanlıkla karşılaşılması İslam kültürü açısından olumlu ve olumsuz belli kırılmaları da beraberinde getirmiştir. Bunlar içerisinde Yahudi ve Hristiyan kültürü içerisinde insanın tanrılaştırılması ve ilahın insanî özelliklerle vasfedilmiş olması da önemli yer tutmaktadır.

Her ne sebeple çıkmış olursa olsun bu gün İslam dünyası içerisinde var olagelmüş antropomorfizmin devamı olarak nitelenilebilecek bu anlayışlar, ümmetin birliğini zedeleyecek bir görünüme bürünmüştür. Bu sebeple temel çıkış noktaları bilinerek bu ve bunun gibi akımlara karşı daha dikkatli olunmalıdır.

KAYNAKÇA

- Akl, Abdülkerim (2001). *el-Fireku'l-Kelâmiyye*. Riyad: Dâru'l-Vatan.
- Arslan, Gıyasettin (2007). Teşbih Retoriği Açısından Kur'an'ın Evrenselliği. *Dinî Araştırmalar*, s. 15-40.
- Atay, Hüseyin (1983). *Ehl-i Sünnet ve Şîa*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.
- Aygan, Fadıl (2016). *İslâm Kelâmında Yahudilik Eleştirisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları.
- Aydın, Salih (2012). *Bir Ehl-i Sünnet Okulu Kerrâmîye*. Viyana: Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Bağdâdî, Ebû Mansur (1988). *el-Fark Beyne'l-Fırak*. Kahire: Mektebet'ü İbn Sina.
- Bausani, Alessandro (2007). Selçuklu Döneminde Din. Trc: Ali Ertuğrul, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 441-465.
- Bayram, Mikâil (2013). Selçuklular Zamanında Müşebbihe Mezhebi. *Selçuklularda Bilim ve Düşünce Sempozyumu*, Konya: Selçuklu Belediyesi Yayınları.
- Bolay, Süleyman Hayri (ts.). *Felsefî Doktrinler Sözlüğü*. Ankara: b.y.
- Cerrahoğlu, İsmail (2010). *Tefsir Usûlü*. 19. Baskı, Ankara: TDV Yayınları.
- Cerrahoğlu, İsmail (2010). *Tefsir Tarihi*. 5. Baskı, Ankara: Fecr Yayınları.
- Cevzici, Ahmet (1999). *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları.

¹⁸ Bu anlayışın görülebileceği örneklerden biri için bk. Akl, 2001: 15, 43 vd.

- Cevzi, Abdurrahman (2009). Def'u Şübheti't-Teşbih. Tah: Muhammed Zahid b. Hasan el-Kevserî, *el-Akîde ve 'İlmu'l-Kelâm*. Haz: Muhammed Zahid b. Hasan el-Kevserî, 2. Baskı, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Coşkun, İbrahim (2001). Teşbih ile Tenzih Arasında S. Âmidî'nin Allah'ın Sıfatlarını Yorumlamadaki Metodu. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 23-59.
- Cürcânî, Seyyid Şerif (2015). *Şerhu'l-Mevâkıf*. Trc: Ömer Türker, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.
- Çelik, İbrahim (1987). Kur'an'da Haberi Sıfatlar ve Mukatil b. Süleyman'a İsnad Edilen Teşbih Fikri. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 153-199.
- Dalkıran, Sayın (2004). *Aklın Büyük Yanılgısı Tanrılaştırma*. İstanbul: Yedirenk Yayınları.
- Dârîmî, Ebî Sa'îd (2011). *Nakzu'l-İmam Ebî Sa'îd Osman b. Sa'îd ale'l-Merisiyyi'l-Celmiyyi'l-'Anîd*. Thk: Ebû Asım eş-Şevâmî el-Eserî, Kahire: Mektebetü'l-İslâmiyye.
- Doğan, Hüseyin (2012). İslâm Düşüncesinde İtikâdî Mezheplerce Benimsenen Dil Anlayışları. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 1-24.
- Ebû Zehre, Muhammed (1978). *Hristiyanlık Üzerine Konferanslar*. Trc: Akif Nuri, İstanbul: Fikir Yayınları.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasan (1980). *Makâlatü'l-İslâmiyyîn ve İhtilafu'l-Musallîn*. Thk: Helmut Ritter, Wiesbaden: Daru Franz Stein.
- Gündüz, Şinâsî (1998). Cahiliye Dönemi Arap Politeizmine Nematilerin Etkileri. *Dinler Tarihi Araştırmaları*, Ankara: Dinler Tarihi Derneği Yayınları, s. 355-378.
- Güven, Mustafa (2010). Hakikat ve Mecaz Bağlamında Müteşabih Bir Kavram Olarak "İstiva". *Hikmet Yurdu Dergisi*, s. 175-192.
- Halife, Abdurrahman (ts.). *el-Müşebbihe ve'l-Mücessime*. b.y.: el-Mektebetü't-Tahsiyye.
- Harman, Ömer Faruk (2013). Yahudilik. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 43, ss. 197-201). İstanbul: TDV Yayınları.
- Harman, Ömer Faruk (2011). Teşbih. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 40, ss. 560-563). İstanbul: TDV Yayınları.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed (ts.). *el-Fasl fi'l-Müel ve'l-Ehva ve'n-Nihal*. Kahire: Mektebetü Hanci.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fadl (1992). *Lisânu'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr.
- İbn Teymiyye, Takıyyü'd-Dîn (h: 1426). *Beyanu Telbîsi'l-Celmiyye*. Thk: Mecmû'atu mine'l-Muhakkikîn, Mekke: Mecmeu'l-Melik Fahd.
- İnanlar, Mehmet Zafer (2015). *Din-Mitos İlişkisi: Hristiyanlık Örneği*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- İşcan, Mehmet Zeki (2009). *Selefilik- İslâmî Köktencilik'in Tarihi Temelleri*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Koçyiğit, Talat (1989). *Hadisçiler ile Kelamcılar Arasındaki Münakaşalar*. Ankara: TDV Yayınları.
- Macit, Nadim (1996). *Kur'an'ın İnsan-Biçimci Dili*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Öğmüç, Harun (2009). "Mu'tezile'nin Müşebbihe Algısını Oluşturan Amiller". *Marife Dergisi*, s. 141-145.
- Râzî, Fahrüddîn (h: 1420). *et-Tefsîru'l-Kebîr (Mefâtihu'l-Gayb)*. Beyrut: Daru İhyai't-Turasi'l-Arabî.
- Râzî, Fahrüddîn (1999). *el-Metâlibu'l-Aliyye mine'l-İlmi'l-İlâhiyye*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Râzî, Fahrüddîn (2008). *İ'tikâdât'ü Fraki'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*. Kahire: Dâru't-Tibâatî'l-Muhammediyye.
- Râzî, Fahrüddîn (1995). *Esâsü't-Takdîs fi İlmi'l-Kelâm*. Beyrut: Müessesetu'l-Kütübî's-Sakafiyye.
- Râzî, Fahrüddîn (2010). *Şerhu Me'âlimi Usûli'd-Dîn*. Thk: Nizâr Hammâdî, Amman: Daru'l-Feth.
- Safedî, Salahüddîn (2000). *el-Vâfi bi'l-Vefâyât*. Thk: Ahmed el-Arnâvudî, Beyrut: Dar'u İhyai't-Turâs.
- Schimmel, Annemarie (1999). *Dinler Tarihine Giriş*. İstanbul: Külliyyat Yayınları.
- Sinanoglu, Mustafa (2010). Şirk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 39, ss. 193-198). İstanbul: TDV Yayınları.
- Şehristânî, Ebû'l-Feth (ts.). *el-Milel ve'n-Nihel*. Thk: el-Ferîd Cuyûm. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-İlmiyye.
- Taberî, Ebû Ca'fer (2000). *Câmi'u'l-Beyân fi Te'vîli'l-Kur'ân*. Thk: Ahmed Muhammed Şâkir, b.y.: Müessesetü'r-Risâle.
- Topyay, Yusuf (2016). *Kutsal Kitap'ta ve Kur'an-ı Kerim'de "Nefs" ve "Ruh" Sözcüklerinin Artsüremli (diachronic) Semantik İncelemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tuğlu, Nuri (ts.). "Teşbih İfade Eden Rivayetler ve Ehl-i Sünnet Yorumu Bağlamında İmam Mâtürîdî'nin Yaklaşımı". *Dinî Araştırmalar Dergisi*, s. 203-217.
- Tümer, Günay (1994). Din. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 9, ss. 339-341). İstanbul: TDV Yayınları.
- Tunç, Mazhar (2015). *Çağdaş Selefiye ve Hadis*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Türkoglu, Hamdi (2015). *Mukâtil b. Süleyman ve Rivayetlerinin Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bayburt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Üzüm, İlyas (2006). Mücessime. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 31, ss. 449-450). İstanbul: TDV Yayınları.
- Wolfson, H. Austryn (2001). *Kelâm Felsefeleri*. Çev: Kasım Turhan, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Yurdagür, Metin (1983). Haberi Sıfatları Anlamada Yöntem. *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 249-264.
- Yavuz, Yusuf Şevki (2011). Teşbih. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (c. 40, ss. 558-560). İstanbul: TDV Yayınları.
- Zemahşerî, Carullah (1996). *Esâsü'l-Belâğa*. Beyrut: Mektebetü Lübnan.